

نمایشگاه دوره‌ها قاجار

دکتر یعقوب آرژند

استاد دانشگاه تهران

نمایشگاه روزانه قاجار

— ● —
دکتر یعقوب آژند
استاد دانشگاه تهران

انتشارات مولی

سروش‌نامه: آژند، یعقوب، ۱۳۳۸ -

عنوان و نام پدیدآور: نمایش در دوره قاجار/یعقوب آژند.

مشخصات نشر: تهران، مولى، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: جلد، ۷۱۰ ص.

شابک: 978-600-339-048-5

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: ترمزیه -- ایران

Ta'ziyah -- Iran

موضوع: ترمزیه -- ایران -- تاریخ

Ta'ziyah -- Iran -- History

موضوع: نمایش -- ایران

Theater-- Iran

موضوع: نمایش -- ایران -- تاریخ

Theater-- Iran-- History

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵، PIR۳۳۳/۱۴

رده بندی دیویی: ۸۷۲/۵۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۲۸۲۱۱۲

امشارات مولی

تهران: خیابان انقلاب - چهارراه ابوریحان - شماره ۱۱۵۸، تلفن: ۶۶۴۰۹۲۴۳ - نمایر: ۶۶۴۰۰۰۷۹

www.molapub.com • molapub@yahoo.com • Instagram: molapub

نمایش در دوره قاجار

دکتر یعقوب آژند، استاد دانشگاه تهران

چاپ اول: ۱۳۹۵=۱۴۳۸ • ۷۲۰ نسخه • ۲۵۹/۱
۹۵

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۳۹-۰۴۸-۵ ISBN: 978-600-339-048-5

خوشنویسی و طرح جلد: استاد حمید عجمی

حروف‌نگاری: دربچه کتاب • صفحه‌آرایی: فاطمه خوش‌زحمت • لیتوگرافی و چاپ: ایران مصور • صحافی: نوری

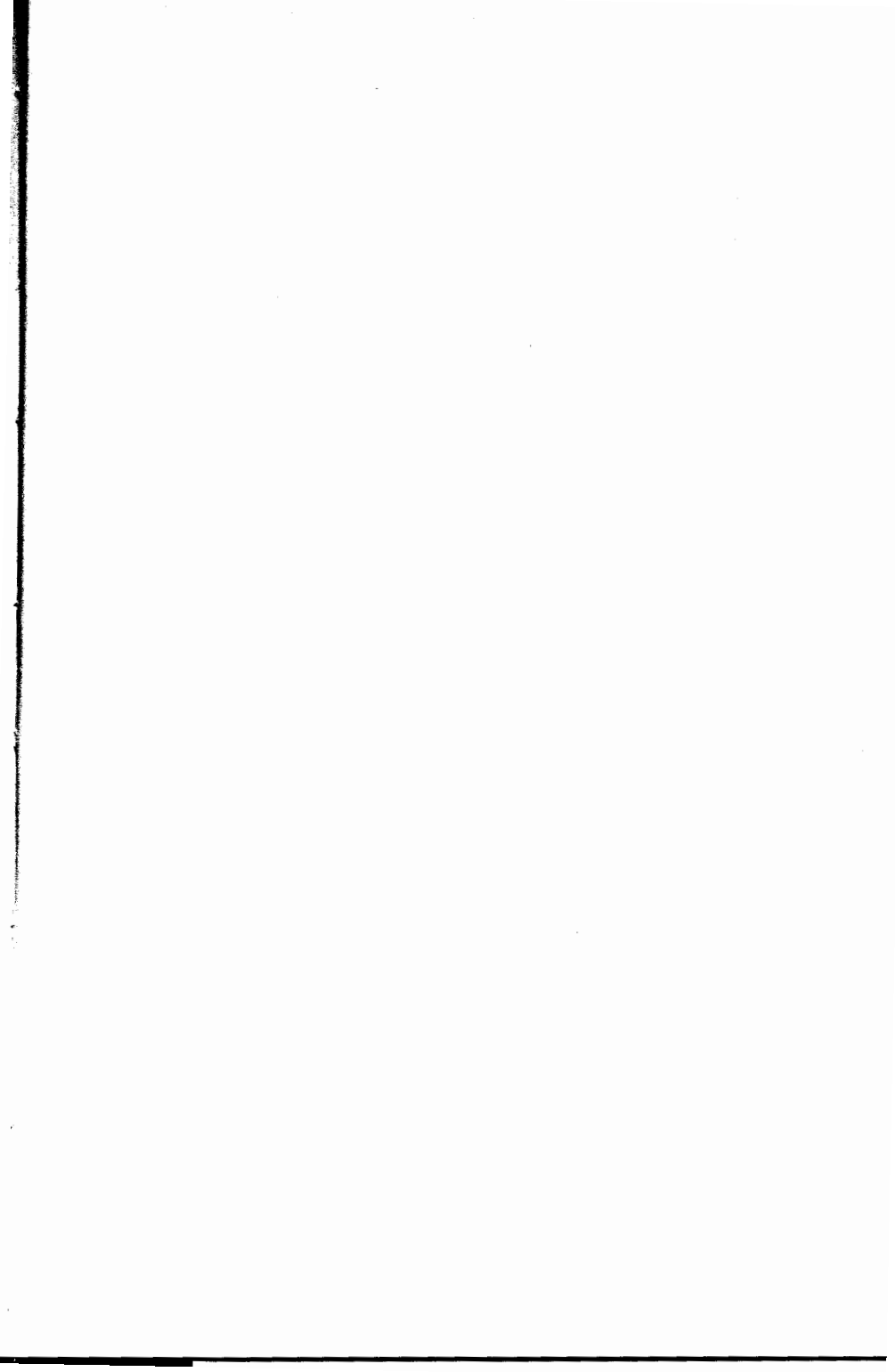
کلیه حقوق مربوط به این اثر محفوظ و متعلق به انتشارات مولی است

امشارات مولی
۷۵۰۰۰۰ ریال

ی-آزین

به احترام خاتم جهان قلمداران صلوات الله علیهم
بیتنا فی کون و کرم مراد، حضرتان

فهرست مطالب

پیش از هر چیز	سیزده
بخش اول: تعزیه	۱
درآمد	۳
فصل اول: نشانه‌های نخستین	۶
فصل دوم: سیر تکوینی تعزیه در دوره قاجار	۱۵
۱- دوره فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ هـ)	۱۵
۲- دوره محمدشاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ هـ)	۲۸
۳- دوره ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ هـ)	۳۹
۴- دوره مظفرالدین‌شاه و مشروطه (۱۳۴۲-۱۳۱۳ هـ)	۶۷
فصل سوم: صحنه نمایش تعزیه: تکیه	۷۴
۱- نمونه‌های نخستین	۷۴
۲- تکیه دولت	۷۷
۳- آرایش تکیه	۸۳
۴- تعداد تکیه	۸۵
فصل چهارم: بازیگران (تعزیه‌گردان و شبیه‌خوانان)	۸۷
۱- تعزیه‌گردان	۸۷
۲- شبیه‌خوانان	۹۲
۳- تعزیه‌خوانان بر روی صحنه	۹۶

۱۰۸	۴- جامه و وسایل تعزیه خوان ها.....
۱۰۵	۵- تعزیه خوان های دوره قاجار.....
۱۰۹	فصل پنجم: متون تعزیه.....
۱۰۹	۱- کلیات.....
۱۱۱	۲- تعزیه به لحاظ موضوع.....
۱۱۱	الف- پیش واقعه.....
۱۱۲	ب- واقعه.....
۱۱۴	ج- گوشه.....
۱۱۹	۳- تعزیه به لحاظ ساختار.....
۱۱۹	الف- زبان.....
۱۲۲	ب- شعر.....
۱۲۳	ج- موسیقی.....
۱۲۷	فصل ششم: تعزیه و زنان.....
۱۲۷	۱- تعزیه برای زنان.....
۱۲۹	۲- تعزیه های زنانه.....
۱۳۳	فصل هفتم: تعزیه در بوته نقد.....
۱۳۳	۱- از دیدگاه علما.....
۱۳۵	۲- از دیدگاه منورالفکران.....
۱۳۹	۳- از دیدگاه حکومتمیان.....
۱۴۲	تعزیه دوره قاجار در یک نگاه.....
۱۴۸	پیوستها.....
۱۴۸	۱- نسخه مجالس تعزیه.....
۱۵۹	۲- تعزیه حر.....
۱۹۰	منابع.....
۱۹۵	بخش دوم: نمایش سنتی.....

۱۹۷	درآمد
۲۰۰	فصل اول: دلقک‌بازی
۲۰۰	۱- تعاریف
۲۰۱	۲- پیشینه
۲۲۰	فصل دوم: تقلید
۲۲۰	۱- تعاریف
۲۲۲	۲- پیشینه
۲۳۴	۳- بازیگران و گروه‌های بازیگری
۲۴۵	۴- مضامین و موضوعات تقلید
۲۶۰	۵- امکانات نمایشی تقلید
۲۶۷	۶- تقلیدهای زنانه
۲۷۶	فصل سوم: سیاه‌بازی (تخت‌حوضی، روحوضی)
۲۷۶	۱- تعاریف
۲۸۰	۲- نمایش سیاه‌بازی
۲۸۲	۳- بازیگران
۲۸۳	۴- موسیقی
۲۸۴	۵- زبان
۲۸۵	۶- ویژگی نمایش‌های سیاه‌بازی
۲۸۶	۷- مبانی و شگردهای نمایش سیاه‌بازی
۲۸۷	۸- بازیگران نقش سیاه
۲۸۸	فصل چهارم: نمایش عروسکی
۲۸۸	۱- تعاریف
۲۸۹	۲- خیمه‌شب‌بازی در دوره قاجار
۲۹۲	۳- ویژگی‌های نمایش عروسکی
۲۹۴	۴- مضامین و موضوعات نمایش‌های عروسکی
۳۰۱	فصل پنجم: نقالی

۳۰۱	۱- کلیات
۳۰۵	۲- نقالی در دربار قاجار
۳۰۷	۳- نقالی در جامعه دوره قاجار
۳۱۹	فصل ششم: پرده‌داری یا شمایل‌گردانی
۳۲۸	فصل هفتم: معرکه‌گیری
۳۲۸	۱- تعاریف
۳۲۹	۲- دوره قاجار
۳۳۵	۳- انواع معرکه‌گیری
۳۴۲	فصل هشتم: نمایش‌های آیینی
۳۴۲	۱- میرنوروزی (کوسه برنشین)
۳۴۹	۲- عمرکشان
۳۵۱	۳- مؤخره
۳۵۳	نمایش سنتی دوره قاجار در یک نگاه
۳۶۴	پیوستها
۳۶۴	۱- خیمه‌شب‌بازی
۳۸۹	۲- پهلوان کچل
۴۰۷	منابع
۴۱۵	بخش سوم: تئاتر
۴۱۷	درآمد
۴۲۰	فصل اول: پایه‌های نخستین (از آغاز تا سال ۱۳۲۴ هـ)
۴۲۰	۱- طلیمه دیدار
۴۳۰	۲- طلیمه نوشتار
۴۴۵	۳- طلیمه اجرا
۴۵۲	فصل دوم: مبانی شکل‌گیری تئاتر دوره قاجار (۱۳۲۴ تا ۱۳۴۲ هـ)
۴۵۲	۱- عوامل تأثیرگذار

۴۵۶	۲- اپرا و کمدی موزیکال.....
۴۶۸	۳- ترجمه و برگردان‌های فارسی.....
۴۷۶	۴- نقد تئاتر.....
۴۸۳	۵- تئاتر و نظارت دولت.....
۴۸۹	فصل سوم: گروه‌های نمایشی.....
۴۸۹	۱- تهران.....
۴۹۴	۲- تبریز.....
۴۹۷	۳- رشت.....
۵۰۲	۴- اصفهان.....
۵۰۴	۵- مشهد.....
۵۰۵	۶- همدان.....
۵۰۶	۷- کرمانشاه.....
۵۰۸	۸- شهرهای دیگر.....
۵۱۰	فصل چهارم: نمایشنامه‌نویسی: گامی در تکوین تئاتر.....
۵۱۰	۱- درآمد.....
۵۱۱	۲- نمایشنامه‌های سیاسی اجتماعی و اخلاقی.....
۵۲۰	۳- نمایشنامه‌های تاریخی.....
۵۲۵	۴- نمایشنامه‌های منظوم.....
۵۳۰	فصل پنجم: طلیعه تئاتر مدرن.....
۵۳۰	۱- درآمد.....
۵۳۳	۲- اپرا و اپرت‌نویسی.....
۵۳۵	۳- مجمع ایران جوان.....
۵۳۹	۴- جعفرخان از فرنگ آمده.....
۵۴۳	۵- پریچهر و پریزاد.....
۵۴۶	عجیجک علیشاه.....
۵۵۰	فصل ششم: چهره‌های تئاتر دوره قاجار.....

دوازده / نمایش در دوره قاجار

- ۱- میرزا آقا تبریزی ۵۵۰
- ۲- مرتضی قلی خان فکری (مؤید الممالک) ۵۵۳
- ۳- احمد محمودی (کمال الوزاره) ۵۵۴
- ۴- میرزا علیخان (ظهرالدوله) ۵۵۷
- ۵- سید عبدالرحیم خلخالی ۵۵۷
- ۶- ابوالحسن فروغی ۵۵۸
- ۷- میرزا رضاخان نائینی (قاضی نور) ۵۶۰
- ۸- افراسیاب آزاد ۵۶۵
- ۹- ذبیح الله بهروز ۵۶۶
- ۱۰- حسن مقدم (علی نوروز) ۵۶۹
- ۱۱- رضا کمال شهرزاد ۵۷۱
- ۱۲- یقینکیان ۵۷۳
- تئاتر دوره قاجار در یک نگاه ۵۷۵
- پیوستها ۵۸۲
- ۱- جعفر خان ازفرنگ آمده ۵۸۲
- ۲- جیحک علیشاه ۶۰۹
- منابع ۶۴۴
- نمایه ها ۶۴۹
- نمایه اشخاص ۶۴۹
- نمایه اماکن ۶۷۷
- نمایه اصطلاحات ۶۸۲
- نمایه کتب، نشریات، نمایشنامه ها ۷۰۴

پیش از هر چیز

دوره قاجار دوره‌ای از تعارض‌ها و تناقض‌ها و نا روشنی‌ها و آشفتگی‌های زندگی به سوی نظمی جدید و پر معنی است. جامعه ایران در این دوره در تقابل سنت و تجدد می‌افتد و قاعده‌بندی زندگی و مناسبات آنرا، بتدریج، تغییر می‌دهد. دراز دستی و فزونخواهی مستبدان درباری را روشن‌گری‌ها و روشن‌نگری‌های شماری از مردان دانش و مذهب و قلم درهم می‌پیچد و مفهومی نو در جامعه پدید می‌آورد که بویژه پس از انقلاب مشروطه، طرح و ترتیب خود را متحقق می‌سازد. جریان‌های جدید فکری که از سیاست، سیاحت، تجارت و تعلیم و تربیت مایه می‌گیرد به توسعه و پیشرفت و بالندگی نهادهای کهن حکومت کمک می‌کند. تحولات به کندی صورت می‌گیرد ولی جای خود را در بین گروه‌های مردم باز می‌کند. مردم به مقوله آزادی به عنوان یکی از راههای اساسی اصلاح روی می‌آورند و در این آزادی مقوله‌ای به نام قانون مضمّن است. عناصر مختلف اجتماعی، مذهبی و سیاسی، هریک از دیدگاه ویژه خود، آزادی و قانون را تفسیر می‌کنند و تمامی این تفاسیر در روزگار مشروطه چهره‌ای شفاف پیدا می‌کند.

الگوهای تغییر در دوره قاجار پیچیده و بغرنج است، اما نخستین محرکه را باید در تماس با تمدن جدید اروپا در زمینه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری جستجو کرد. نظم جدید در برابر نظم کهن دوره قاجار که

ریشه در سده‌های پیشین دارد، بتدریج سر بر می‌کشد و در زمینه‌های گوناگون، گرایش‌های متفاوت از درون آن سر بر می‌آورد. زندگی روزمره مردم، خانه‌ها و وسایل نقلیه و فنون مربوط به روشنایی، خوراک و پوشاک و غیره بتدریج دگرگون می‌شود. در زندگی روزمره مردم اندک اندک کنشی واقع‌بینانه چهره می‌بندد و سلیق سنتی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از مقولاتی که در این ابداعات زندگی و بسط و توسعه روحیه جمعی مردم نقش دارد، مقوله نمایش است که در دوره قاجار به سه طریق امکان ظهور می‌یابد: تعزیه، نمایش‌های سنتی و تئاتر.

از اینرو ساختار و صورتبندی کتاب حاضر از سه بخش عمده تعزیه، نمایش سنتی و تئاتر تشکیل می‌شود. در یک کلام توان گفت دوره قاجار در نمایش تعزیه پایه‌ای بلند دارد. در این دوره، تعزیه شکل نهایی نمایشی پیدا می‌کند و مقامات حکومتی و بویژه شاه و رجال پیرامون او، با حمایت از آن، در یکدستی و بالندگی آن می‌کوشند. تعزیه رونق ویژه می‌یابد و طبیعی است که در این رونق و اعتبار، جهت‌های گوناگون را تجربه و ترکیباتی تازه پیدا می‌کند. در این بخش بازسازی و بازنمایی دگردیسی تعزیه از عزاداری صرف به شکل نمایشی آن صورت می‌گیرد که از لابلای منابع اصلی بازمانده از این دوره پژوهیده می‌شود.

اصطلاح نمایش قطع نظر از وسعت معنایی آن و در قیاس با تئاتر (نمایش مدرن)، نمایش‌های سنتی را نیز در بر دارد و از اینرو از برای ایجاز، کلمه «نمایش» برای نمایش‌های سنتی بکار رفت. بنظر می‌رسد نمایش‌هایی از نوع تقلید که از آغاز دوره قاجار رواج می‌یابد، شکل دگرگون شده اعمال و رفتار دلچکان ادوار پیشین بود و یا بهر حال از درون آن سر بر کشید. از اینرو نخستین مبحث این بخش به دلچک‌بازی اختصاص یافت و سپس مباحثی چون تقلید و سیاه‌بازی (تخته حوضی، روحوضی)، نمایش‌های عروسکی، نمایش‌های روایی

(نقالی و شمایل‌گردانی) و نمایش‌های شادی‌آور و نمایش‌های آیینی مطرح گردید. در این بخش بازگویی مایه‌های طبیعی این نوع نمایش‌ها و بازنمایی دگرگونی و دگرسانی آنها بویژه از دوره مشروطه به بعد مطمح نظر بود.

مبحث تئاتر که بخش سوم کتاب را در بر می‌گیرد خود عالمی دیگر است که یکسر در اختیار تحصیل‌کردگان بود و تأثیر و تغییری دیگر در پی داشت و در واقع نتیجه تلاش منورالفکرانی بود که در این عصر برای پیشرفت جامعه می‌کوشیدند. از اینرو تئاتر محل اجتماع شمار زیادی از تحصیل‌کردگان می‌شود که نتیجه بلافصل آن زدودن حرمت از چهره نمایش و نمایشگران در بین گروه‌های مختلف مردم و مقبولیت بازیگران در جامعه است. تئاتر با جهت‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی و اصلاحی خود، اصحاب ذوق و هنر را به خود جذب می‌کند و بر حسب لزوم و ملزومات زمانه وسیله‌ای برای پیشبرد دستاوردهای گوناگون دوره مشروطه می‌شود. بخش سوم روایت شکل‌گیری، بالندگی تئاتر از جوانب مختلف اجرا، بازیگری، نمایشنامه‌نویسی و غیره است. طوریکه از سال ۱۳۰۰ شمسی به بعد تئاتر از مظاهر توسعه و تربیت جامعه می‌شود و گروه‌های گوناگون اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

نمایش دوره قاجار مستلزم شناخت سوابق عملی و نظری آن در ادوار پیشین است. در هر جا که لازم آمد، بویژه در باب تعزیه و بعضی از نمایش‌های سنتی، سوابق آنها نیز به ایجاز فحص شد تا مقصد نوشتار روشن شده باشد. دامنه منابع درباره نمایش دوره قاجار، در هر سه زمینه، وسیع و متنوع است. شاید در میان ممتازترین آنها که معطوف به جزئیات درخوری است، گزارش‌ها و سفرنامه‌های فرنگیان باشد که مایه‌های فراوانی از مفاهیم و داده‌های نمایشی این دوره را در بردارند. این نوع آثار برای بازسازی حال و هوای نمایشی در ادوار مختلف دوره قاجار کارساز است چون روی سخن آنها بیشتر با عامه مردم و جریان تعزیه در لابلای لایه‌های گوناگون اجتماعی است.

شماری از خاطرات رجال دوره قاجار درباب بعضی از مراحل شکل‌گیری، اجرا و تکوین نمایش‌ها نکاتی ارزنده دارند و نکته‌های مبهم آنرا روشن می‌کنند. تلاش نگارنده بر این معطوف بود که بیشتر از منابع اصلی این دوره بهره بگیرد و نکات ناروشن را در لابلای آنها بجوید؛ گرچه بعضی از تتبعات جدید هم داده‌ها و اطلاعات ارجمند در این باب دارند و در کمال خوبی تنظیم و تدوین شده‌اند از این زمره است «نمایش در ایران» بهرام بیضایی که با همه ایجاز و کهنگی، هنوز دربردارنده نکات تازه و مفاهیم پر معنی است و یا پژوهش عنایت‌الله شهیدی درباره تعزیه که تصویری درست و مجموعه‌ای پر بار از دانسته‌ها و دستاوردهای تعزیه در دوره قاجار ارائه می‌دهد و نیز پژوهش جمشید ملک‌پور درباره تئاتر این دوره که در مجموع ستودنی است.

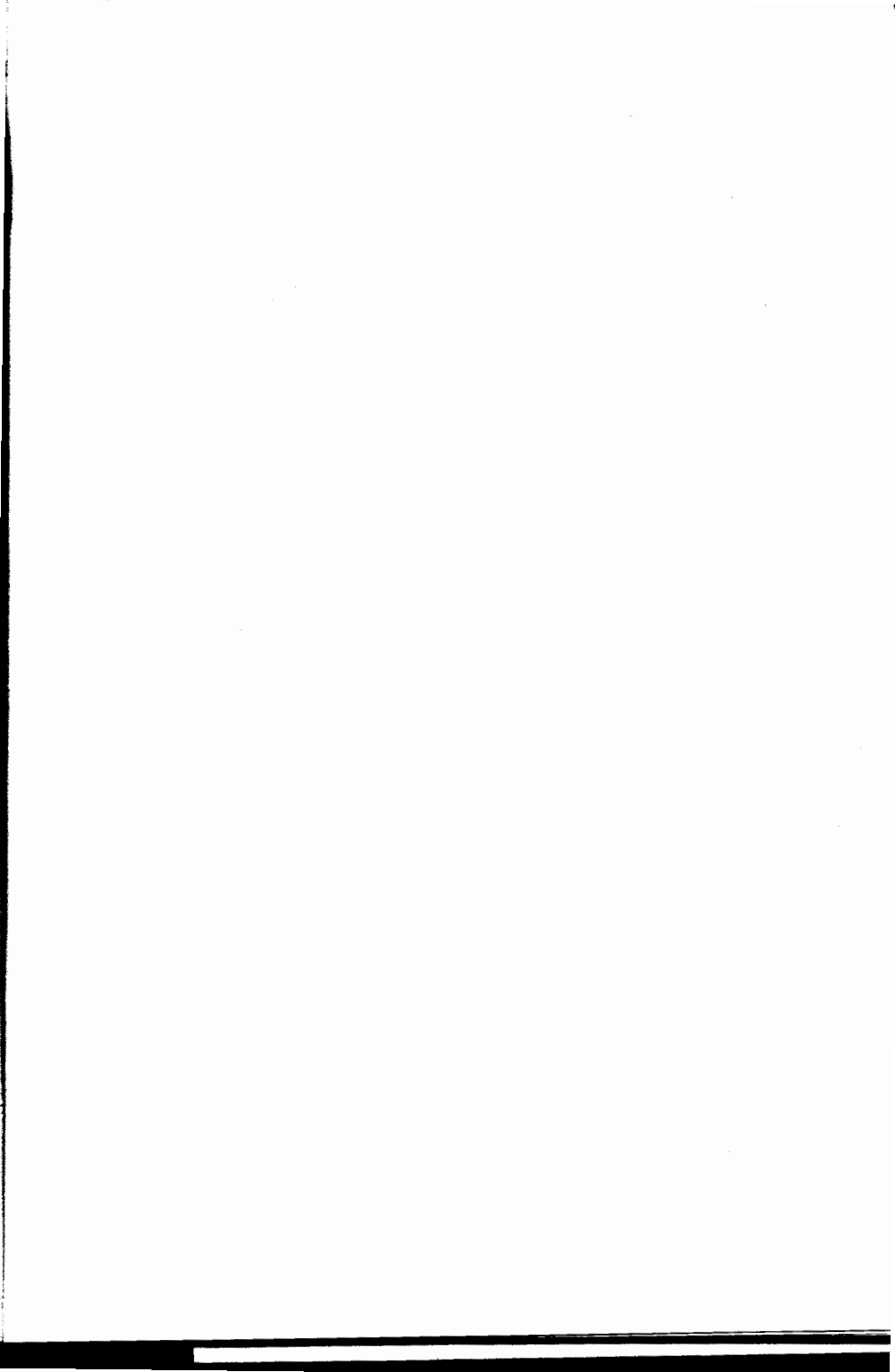
شاید مهمترین هنر این کتاب بهره‌یابی از منابع مختلف اصلی و فرعی و مستندسازی نکات و اطلاعات برگرفته از منابع باشد. در شیوه ارجاعی مستندسازی در متن بکار رفت یعنی نام نویسنده، سال انتشار، جلد و صفحه. در آخر هر بخش هم مشخصات کامل منابع یاد شده در مستندات، ثبت گردید. این کتاب در حقیقت پی‌آیند و دنباله نمایش در دوره صفوی است که ده سال پیش به مناسبت همایش بین‌المللی مکتب اصفهان در ظهور آمد و مورد اقبال خوانندگان و ارباب اندیشه و دانش و هنر قرار گرفت و جوایزی را نیز نصیب خود کرد. کتاب حاضر هم کار مایه‌ای است که از بطن همایش بین‌المللی فرهنگ و هنر دوره قاجار برآمده و نتیجه تشویق‌های دوستان از برای پی‌گیری تتبع در موقع و موضع نمایش و تئاتر در ایران است. در اینجا سپاس خود را از دوستان دانشگاهی ام که بی‌شائبه، مشوق من بوده‌اند ابراز می‌دارم. بحث و فحص درباب نمایش ایران به سبب دراز دامنی آن، گامی بس دراز می‌طلبد و گام من در اینجا بس کوتاه بود، ولی در این گام کوتاه هم تلاش کردم تا از ناروا گویی‌ها و کم‌دقتی‌ها دوری کنم و از دیدگاه چند و چونی و عقلانی و خالی

از غرض‌های شخصی، آگاهی‌های بسنده و یکدست، در خور نمایش این دوره، فراهم آورم؛ و داوری نهایی را به اهل نقد و نظر واگذارم. گفتمنی است که در خاتمه هر بخش، دو نمونه از برای مستندسازی متن پژوهش انتخاب و به گونه پیوست ضمیمه شده است. در بخش تئاتر، این دو نمونه - دست کم در فن و مفاهیم نمایشی - زبان حال دوره قاجار است. نمایشنامه حسن مقدم بینش آغازین و انجامین مدرنیسم است که در پس تاریخ قاجار موج می‌زند. نمایشنامه ذبیح بهروز جدی‌ترین بیان قواعد و غرایز استبداد سستی قاجارهاست که در قالب طنز نمایان می‌شود. در مسامات هر دو نمایشنامه شکفتگی و روحی تازه حس می‌شود که طلوع تئاتر مدرن ایران را نوید می‌دهد. در پیشبرد کارها افرادی چند یاری‌ام دادند. از دخترم پوپک که حروف‌نگاری و تصویرآرایی اولیه کتاب را بر عهده داشت، تشکر می‌کنم. از آقای کاظم شهبازی که منابعی را در اختیارم قرار دادند، امتنان دارم. بویژه از دوست دیرینه‌ام مهندس حسین مفید، مدیر انتشارات مولی، که با سخت‌پایی و شادابی آنچه درخور بود در نشر این کتاب کوشیدند، ممنونم. این دستمایه را که پاره‌ای از کارنامه سالها تحقیق و تدریس من در قلمرو ادبیات نمایشی و داستانی ایران است به اهل نمایش و تئاتر و بویژه دانشجویان این حوزه تقدیم می‌کنم.

ی‌آژند

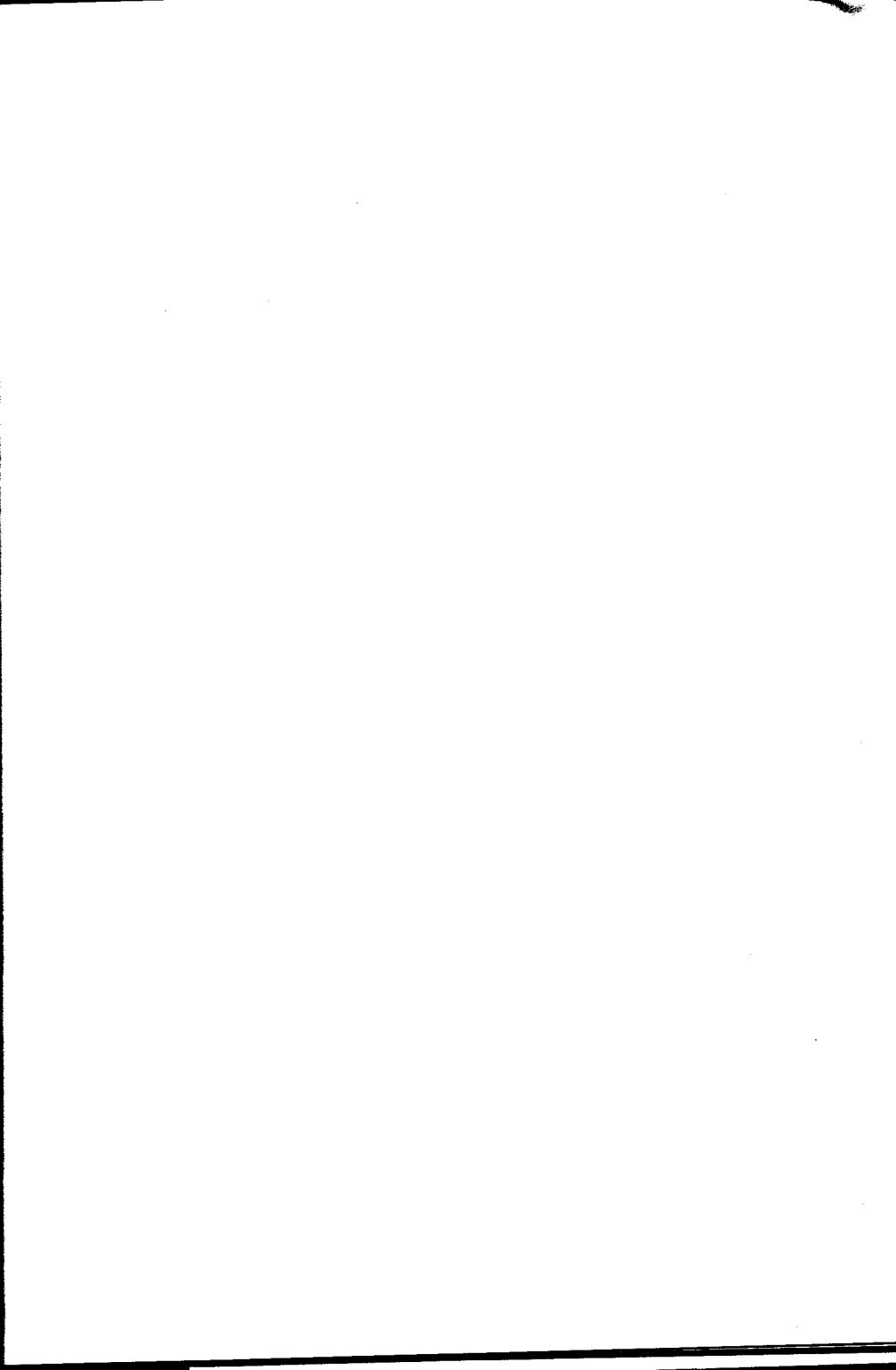
زمستان ۱۳۹۴

تهران

بخش اول

تعزیه

درآمد

تاکنون درباره تعزیه با رویکرد نمایشی آن تبععاتی صورت گرفته؛ ولی بیشتر این تبععات بر پایه احساسات شخصی و جهت‌گیری‌های غیر علمی تنظیم شده است. شاید تتبع عنایت‌الله شهیدی در این حوزه یک استثنا باشد. قضاوت درباره تحقیق پرویز ممنون به جهت عدم دسترسی بدان، فعلاً موقوف به چاپ فارسی آن می‌گردد و از اشارات جسته و گریخته درباره جستار وی هم پیداست که می‌باید روشمند تنظیم شده باشد. در خارج از کشور هم تبععات ژان کالمار، محقق فرانسوی، در باب تعزیه رویهمرفته ستودنی است گرچه در امعان نظر علمی خود، گاه به دلیل چشم پوشی از بعضی متغیرهای این دوره، دچار سستی تحلیل و نقصان استدلال شده است. منابع اصلی دوره قاجار در باب تعزیه در مقام نوعی نمایش مذهبی کلاً بر کلیات مبتنی است و چیزی از کیفیت اجرا، چگونگی شکل‌گیری و حتی جزئیات زندگی تعزیه‌گردان‌ها و تعزیه‌خوان‌ها، جز به تفاریق، ثبت نمی‌کند. اطلاعات این منابع بیشتر متکی و مبتنی بر امر واقع است و در آنها چگونگی و چرایی پیدایی این امر واقع چندان مطمح نظر قرار نمی‌گیرد. تنها در خاطرات و زندگینامه‌های خود نگاشته است که تا حدودی، آنهم به اقتضای زمان و مکان، اشاراتی به تعزیه و تعزیه‌خوانی می‌شود.

اطلاعات سیاحان اروپایی در باب تعزیه و صورت نمایشی آن برآیندهای

متفاوتی پیش رو می‌نهد و کمک شایانی برای بازسازی کلیت آن می‌کند. آنها با اطلاعاتی که از روزگار هنرنمایی تعزیه و تعزیه‌خوان‌ها عرضه می‌کنند، میدان شکل‌گیری، تکوین و رشد آنها کاملاً ترسیم می‌نمایند طوری‌که با مراجعه به اطلاعات آنها می‌توان تصویری روشن و شفاف از دوره تکوین تا عهد بلوغ و رشد تعزیه بدست آورد. از دلایلی که نگارنده در بحث از تعزیه نمایشی، بر اطلاعات و داده‌های سیاحان متکی شده، بیشتر همین نکته است. آنها راه و رسم‌ها و معناها و ارزش‌های رفتاری تعزیه گردان‌ها و تعزیه‌خوان‌ها را با دقت گزارش کرده‌اند و شماری از آنها همچون خوتسکو (خوجکو)، گوینو، کلنل پلی و برزین و غیره چنان شیفته این نمایش مذهبی ایران می‌شوند که به گردآوری متون تعزیه و تجزیه و تحلیل آنها از منظر مذهبی، اجتماعی و حتی سیاسی می‌پردازند و دگرگونی اساسی آنها باز می‌نمایانند.

نمایش تعزیه در حصار ایمان بود؛ از اینرو مایه وافر از ذوق و سلیقه عموم مردم را برانگیخت و تمامی گروه‌ها و طبقات اجتماعی را درگیر خود کرد. البته گروه‌هایی از جامعه بودند که در نمایش تعزیه وهن نسبت به بزرگان دین حس می‌کردند و آنها بر وفق کلام و فقه اسلامی نمی‌دانستند و با بد اخمی بدان می‌نگریستند. اما از آنجا که این نمایش مذهبی با حس و حال و ذوق مذهبی عامه مردم ارتباط داشت و در کنار ایمان مذهبی، مایه‌هایی از سرگرمی اجتماعی را نیز در پی می‌کشید، از اینرو نقد و خرده‌گیری بدان در سایه قرار می‌گرفت و بویژه حمایت حوزه‌های قدرت از آن، جهت‌های تازه‌ای بدان می‌بخشید و مراحل تازه‌ای پیش روی آن می‌گشود.

در این بخش تعزیه به مثابه نوعی از نمایش مذهبی، پژوهیده می‌شود و در پیشانی پژوهش، پیش از هر چیز، مبانی نمایشی آن از اواخر دوره صفوی و دوره‌های افشاریه و زندیه، با مراجعه به منابع داخلی و خارجی محل بحث قرار می‌گیرد. در مرتبت بعدی، در روزگار قاجارها، تکوین و تطور تعزیه،

دوره به دوره، فحص می‌شود و در تصویر هر یک از این دوره‌ها، کیفیت احوال و تغییر اوضاع نمایشی آن، به خوانندگان انتقال می‌یابد و اوج و افول آن، بویژه در ایام سلطنت ناصرالدین شاه، به مدد منابع داخلی و خارجی و بخصوص گزارش سیاحان، ارزیابی و تحلیل می‌شود. در بحث از تعزیه می‌باید تمامی عناصر درگیر آن، از تعزیه گردانان تا تعزیه‌خوانان و صحنه نمایش و یا امکانات و ابزار نمایشی آن، بررسی گردد و متون تعزیه، چه از منظر نمایشی و چه از حیث هنری و ادبی، در کانون توجه قرار گیرد تا قواعد، کیفیت، مرتبت و منزلت آن روشن و شفاف و حد و حجم نمایشی آن مشخص شود. طبقه‌بندی این بخش از جستار نمایشی دوره قاجار، بر مقولات یاد شده استوار است.